

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“MİN BİR ÇƏRƏK SAAT” ƏDƏBİ ABİDƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN REALLIQLARI

İxtisas: 5716.01– Azərbaycan ədəbiyyatı
5721.01– Mətnşünaslıq; mənəvi-mədəni irsə
dair qədim əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi,
tədqiqi və nəşrə hazırlanması)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Rəhilə İntiqam qızı Sadıqova**

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin "Mədəni irs və mənbəşünaslıq" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Kamil Hüseyn oğlu Allahyarov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Raqub Şahmar oğlu Kərimov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlahə Məsim qızı Hacıyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31– Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Cəlil Qarib oğlu Nağıyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işi aktual bir mövzuya – XVIII əsrin əvvəllərində Avropada intişar tapmış yeni ədəbi dəb çərçivəsində meydana gələn və ənənəvi ümumtürk təfəkküründən bəhrələnməklə, özündə Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası ilə bağlı bir sıra mühüm məqamları, real məlumatları ehtiva edən “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın tədqiqinə həsr olunmuşdur. Araşdırmaya cəlb edilmiş həmin əsər qədim ərəb ədəbi abidəsi hesab olunan “Min bir gecə” nağılları timsalında ərsəyə gəlmiş və bu qəbil əsərlər sırasında özünə layiqli yer qazanmışdır.

1704-cü ildə məşhur şərqşünas Antuan Qallan tərəfindən ilk dəfə fransız dilinə tərcümə edildikdən sonra dünya şöhrəti qazanan “Min bir gecə” abidəsi Şərq oxucuları ilə bərabər Qərb oxucularının da əbədi rəğbətini qazanır. Təsadüfi deyildir ki, kitabın ilk mətbu nüsxəsi məhz Avropanın adı ilə bağlıdır (1704).

Əsrarəngiz “Min bir gecə” nağılları Azərbaycan ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşməmiş, bir sıra görkəmli ədəbiyyat nümayəndələri bu mövzuya müraciət etmişlər. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “Xəmsə”yə daxil olan beş poemadan biri - “Yeddi gözəl” mənzum romanını məhz “Min bir gecə”dən təsirlənərək qələmə almışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində struktur etibarilə, “Min bir gecə” modelini xatırladan digər əsərlərə də rast gəlmək mümkündür. Bunlardan “Dastani-Əhməd Hərami”¹ və “Lisən ət-tayr” (Möhsün Nəsiri) əsərləri qeyd edilməyə layiqdir.

Tədqiqat işinin aktuallığı məsələsindən danışarkən, bildirmək lazımdır ki, nağılların psixoloji təsir gücünü nəzərə alaraq, dissertasiyada “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın timsalında bu qədim folklor janrına multidisiplinar mövqedən yanaşılmışdır. Belə ki, əsər təkcə ədəbi aspektdən deyil, həm də psixologizm ünsürlərinin qüvvətli olması baxımından maraq doğurur. Vladimir

¹ Dastani-Əhməd Hərami / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. –120 s.

Yakovleviç Propp², Mariya Luisa fon Frans, Karl Qustav Yunq³, Dmitriy Sokolov⁴, Klarissa Estes və digər dünya şöhrətli alimlərin nəzəri mülahizələri sözügedən janrın insan şüuruna göstərdiyi təsir səviyyəsinin aydınlaşdırılmasında istiqamətverici rol oynamışdır. Eləcə də Azərbaycan nağıllarının görkəmli tədqiqatçıları Hənəfi Zeynalli, Yusif Vəzir Cəmənzməinli⁵, Məmmədhüseyn Təhmasib⁶, Nurəddin Seyidov, Azad Nəbiyev, Paşa Əfəndiyev, Ramazan Qafarov, Vaqif Vəliyev, Oruc Əliyevin⁷ nağıllar barəsində söylədikləri fikirlərə istinad edilmiş, diqqətə çatdırılan problemin həlli ilə bağlı əsaslı nəticə və qənaətlərə gəlinmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti daim Qərbin diqqətini özünə cəlb etmiş, ümumdünya miqyasında müxtəlif əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən Odlar diyarının şifahi söz xəzinəsi də diqqətdən kənar qalmamış, məhz “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” vasitəsilə, bu ədəbi dəb axınında özünə yer qazana bilmişdir. Adıçəkilən əsərin həmin dövr fransız ədəbiyyatında sürətlə məşhurlaşan silsilə “min birlər”dən biri olduğu nəzərə alınarsa, bu nağıllar toplusunun ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan folklor nümunələri fonunda araşdırılmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi daha aydın olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən ədəbi nümunə indiyədək akademik tədqiqatdan kənar qalmış, barəsində yazılan bir neçə məqalə istisna olmaqla, fundamental şəkildə araşdırılmamışdır. Lakin “Min bir çərək saat”ın ümumtürk folklor ənənələrindən qaynaqlanması, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ünsürləri ilə

² Пропп, В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Пропп. – Питер. – 2021. – 576 с.

³ Юнг, К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – Москва. – 1921. – 538 с.

⁴ Соколов, Д. Сказки и сказкотерапия / Д. Соколов. – Москва: Институт психотерапии, –2005. – 224 с.

⁵ Cəmənzməinli, Y.V. Əsərləri: (məqalə, oçerk və xatirələr): [3 cildə] / Y.V.Cəmənzməinli. – Bakı: Elm, – c.3. – 1977. – 328 s.

⁶ Təhmasib, M.H. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti // – Bakı: Vətən uğrunda, – 1946. №1, – s.79-92.

⁷ Əliyev, O. Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri / O. Əliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 304 s.

zəngin olması, türklərin qədim məskənlərindən hesab edilən Bakı, Dərbənd, Şirvan, Təbriz və b. ərazilərin adlarının çəkilməsi, bu yerlər haqqında məlumat verilməsi əsərin akademik səviyyədə araşdırılmasını şərtləndirmişdir. Sadalanan müddəalar birbaşa dissertasiyanın tədqiqat mövzusunun əhəmiyyəti və aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı “Min bir gecə” əənəsi əsasında meydana gəlmiş “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”, predmeti isə bu əsərin quruluş prinsipləri, ideya və məzmun xüsusiyyətləri, zəngin obrazlar sistemidir.

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı “Min bir çərək saat” əsərinin rus dilindəki tərcümə variantı əsas götürülmüş (1765-ci il nəşri), bununla yanaşı “Min bir gecə” nağıllarının ərəb dilindəki orijinal nüsxəsindən, “Min bir çərək saat”ın fransız mətnindən⁸, 1787-ci ildə T.Floyd və 1897-ci ildə Leonard Smizers⁹ tərəfindən ingilis dilinə edilmiş tərcümələrindən, eləcə də mövzu ilə bağlı ədəbi materialdan, nəzəri ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi “Min bir gecə” nağılları fonunda yaranmış “Min bir çərək saat” əsərinin zəmin materialını təşkil edən əsas qaynağı üzə çıxarmaq, həmçinin bu əsərin təşəkkül mərhələsini izləmək, sözügedən ədəbi nümunənin quruluş prinsiplərini, ideya-məzmun istiqamətlərini, təhkiyə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək, onun digər Şərq nağılları ilə oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq, eləcə də həmin əsərin Azərbaycan ədəbi ənənələri əsasında müqayisəli təhlilini təmin etmək və Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Dissertasiyanın özündə ehtiva etdiyi başlıca hədəflərin elmi-nəzəri həlli istiqamətində aşağıda sadalanan vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- “Min bir gecə nağılları”nın ədəbi mövqeyi barədə geniş məlumat vermək;

⁸ Les Mille et un Quart-d'Heure. Contes Tartares: [4 tome] / – Paris, – T.1. – 1730. – 436 p.; T.2. – 1730. – 432 p.; – T.3. – 1753. – 291 p.; – T.4. – 1737. – 200 p.

⁹ The thousand and one quarters of an hour (Tartarian tales) / ed. L.C. Smithers. – London: Ed. de luxe, –1897. – 320 p.

- “Min bir gecə” timsalında yaranan tərcümə imitasiyalarını araşdırmaq;

- “Min bir çərək saat” əsərinin qaynaqları barədə məlumat toplamaq;

- “Min bir çərək saat” əsərinin rus və fransız dillərində olan variantlarını tədqiq etmək;

- “Min bir çərək saat” əsərini “Min bir gecə” nağılları ilə müqayisəli təhlil etmək;

- “Min bir çərək saat” ilə digər Şərq nağıllarının ortaq və kəşifən məqamlarını aşkar etmək;

- “Min bir çərək saat”da rast gəlinən Şərq və türk ədəbiyyatına məxsus obrazları analiz etmək;

- “Min bir çərək saat” əsərinin Azərbaycan ədəbi nümunələri ilə ortaq cəhətlərini üzə çıxarmaq, burada Azərbaycan mədəniyyəti və tarixi ilə bağlı olan məqamları aşkar edib diqqətə çatdırmaq və onun Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini müəyyənləşdirmək;

- “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın Azərbaycan dilinə tərcümə olunub nəşrə hazırlanmasına yardım etmək.

Yuxarıda sadalanan vəzifələr arasında “Min bir çərək saat” nağıllar toplusunun ümumtürk folkloru (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı), o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı fonunda təhlil olunması və bu əsərin Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyinin təyin edilməsi tədqiqatın ən mühüm vəzifələrdəndir. Zənnimizcə, XX əsrin əvvəllərində rus və Avropa mənbələrində bütün türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycan türklərinin ümumi ad altında “tatar” adlandırılması, haqqında danışılan əsərlə Azərbaycan ədəbiyyatı arasındakı ortaq məqamların aşkar edilməsini istiqamətləndirir. Dissertasiya işinin əsas vəzifələrindən biri də məhz bu ortaq cəhətləri müqayisəli təhlil üsulu ilə üzə çıxarmaq və tutarlı mənbələrə istinadən isbat etməkdir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işini yerinə yetirərkən aşağıdakı elmi metodlardan istifadə olunmuşdur:

- müqayisəli-tipoloji təhlil;
- tarixi-müqayisəli təhlil;
- mifopoetik metod.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. “Min bir çərək saat.

Tatar nağılları”nı “Min bir gecə” nağılları kontekstində araşdırmaqla burada öz əksini tapan Azərbaycan reallıqlarını üzə çıxarmaq və mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün aşağıda qeyd olunan müddəaların müdafiəsi nəzərdə tutulmuşdur:

– “Min bir gecə”nin təsiri ilə meydana gələn “min birlər”, o cümlədən “Min bir çərək saat” əsəri tərcümə imitasiyalarıdır;

– “Min bir çərək saat”ın əsasında ümumtürk folklor ənənələrinə söykənən naməlum türk mənbəsi dayanır;

– “Əlfiyyə və Şəlfiiyyə” əsəri “Min bir gecə”nin uğursuz təbəddüldür;

– Quruluş prinsiplərinə görə “Min bir gecə”yə bənzəyən “Min bir çərək saat” öz didaktik məzmunu ilə ondan kəskin fərqlənir;

– Tədqiqata cəlb olunmuş əsərin fransız mətni və rus dilinə tərcümə variantında rast gəlinən əksər haşiyələr Azərbaycanla bağlıdır;

– Əsərin formalaşmasında onomastik vahidlər (antroponim və toponimlər) mühüm rol oynamışdır;

– “Min bir çərək saat”ın obrazlar sistemi ümumtürk ədəbiyyatı ilə yaxından səsleşir;

– “Min bir çərək saat” əsərində Azərbaycan ədəbi motivlərinə rast gəlinir;

– Tədqiqata cəlb olunmuş əsər Azərbaycan tarixi və coğrafiyası ilə bağlı real məlumatları ehtiva edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyadan əldə olunan elmi yeniliklər bir neçə mərhələdən ibarət olmaqla, özündə təkcə “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” barədə yeni informasiyanı ehtiva etmir, eləcə də tədqiqat işində öz əksini tapmış müxtəlif müddəalarla bağlı bir sıra qənaətləri əhatə edir. Belə ki, “Min bir çərək saat” abidəsi klassik nəsrə “Min bir gecə” ənənəsinin davamı kimi” adlanan birinci fəsildə qədim ərəb ədəbi nümunəsinin timsalında meydana gəlmiş “min birlər” nəzərdən keçirilmişdir. Məlum olduğu kimi, üzərində çalışdığımız “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” da bu silsilə əsərlər zəncirinin bir bəndini təşkil edir.

“Min bir gecə” nağılları kontekstində meydana gələn və tədqiqat işinin əsas qayəsini təşkil edən “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”na gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, haqqında bu və ya

digər mənbədə pərakəndə məlumatlara təsadüf olunsa da, sözügedən əsər indiyədək fundamental və sistemli araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Əsərin adındakı “tatar” sözündən yola çıxaraq, tərəfimizdən başlatılan tədqiqat işi öz səmərəli bəhrəsini göstərmişdir. Belə ki, digər türk kökənli millətlər kimi, Azərbaycan türklərinin də XX əsrin əvvəllərində rus mənbələrində “tatar” adlandırılması, sözügedən əsərin Azərbaycan ədəbiyyatı fonunda təhlil edilməsinə rəvac vermişdir. Aparılan bir sıra müqayisə və analizlər nəticəsində “Min bir çərək saat” ilə qədim Azərbaycan ədəbiyyatı arasında ciddi səsleşən məqamlar ilk dəfə tərəfimizdən üzə çıxarılmışdır. Diqqəti cəlb edən belə məqamlar həm əsərin obrazlar sistemində, həm də müxtəlif kult və mifik vasitələrin təzahüründə özünü aydın büruzə verir.

Tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş mühüm qənaətlərdən biri də, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın əsasını təşkil edən qaynaqlar ilə bağlıdır.

Belə ki, “Min bir çərək saat” barəsində qısa məlumata rast gəldiyimiz mənbələrin bəzisi ondan məhsuldar fransız yazıçısı Tomas Simon Qallet (1683-1766) tərəfindən qələmə alındığı, bəzilərinə isə nağılların həmin şəxs tərəfindən toplandığı bildirilir. Lakin aparılan uzun axtarışlar nəticəsində əldə etdiyimiz maraqlı qənaətlər bu əsərin tərcümə imitasiyası olduğunu söyləməyə əsas verdi. Həmin məsələ “Min bir çərək saat”ın ingilis dilindəki variantının (1897) redaktoru və ön söz müəllifi L.Smizers (1861-1907)¹⁰, görkəmli rus ədəbiyyatşünası Viktor Maksimoviç Jirmunski (1891-1971)¹¹, müasir dövr Amerika tədqiqatçısı, Kaliforniya Universiteti “Fransız və italyan dili kafedrası”nın mütəxəssisi Teqan Rolinin¹² mülahizələrində də aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

¹⁰ The thousand and one quarters of an hour (Tartarian tales) / ed. L.C. Smithers. – London: Ed. de luxe, –1897. – 320 p.

¹¹ Жирмунский, В.М., Сигал, Н.А. У истоков европейского романтизма: [Электронный ресурс] / – Ленинград, 1967. – <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/articles-eng/zhirmunskij-u-istokov-romantizma.htm>

¹² Raleigh, T. The Thousand and First Author: Thomas-Simon Gueullette’s Repeating Fictions // – The Canadian Review of Comparative Literature, – 2019. vol.44, №4 (2017), – p. 701-717

Biz də öz növbəmizdə “Min bir çərək saat”ı yaxından incələyib, onun ümumi etnopoetikasını ilə tanış olmağımıza və dissertasiyada öz əksini tapmış kifayət sayda isbatlara əsaslanaraq, bu əsərin kökündə ensiklopedik məlumatlarla paralel naməlum türk əlyazmasının da dayandığını söyləyə bilərik. Qeyd edək ki, “Min bir çərək saat”ın əsasında naməlum türk mənbəsinin dayandığı iddiası və bu iddianın dissertasiya boyu öz isbatını tapması daha əvvəl deyilməmiş fikirlər sırasındadır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əhatə etdiyi nəzəri problemlərin vacibliyi və qədim ədəbi nümunələr barədə məlumatlarla zənginliyi baxımından ali tədris müəssisələrinin Filologiya fakültəsində (Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatları üzrə) təhsil alan tələbələr üçün əlavə oxu materialı kimi tövsiyyə edilə bilər. Həmçinin nağıl janrının tədqiqi sahəsində, o cümlədən ədəbi nümunələrin sintezi yönündə aparılan araşdırmalarda dissertasiya mətnindən istiqamətləndirici material kimi bəhrələnmək mümkündür.

Habelə, tədqiqat zamanı “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın didaktik əhəmiyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmış, bu aspektdə digər bənzər əsərlərdən fərqləndiyi aydın olmuşdur. Zənnimizcə, əsərin məzmununda kiçik ixtisarlar edilməklə gənc nəslin təlim və tərbiyəsində bədii müəllimə vasitəsi kimi də istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmunu, başlıca elmi-nəzəri qənaət və müddəaları müəllifin həm Azərbaycanda, həm də xarici ölkələrdə çap olunan və Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq edilmiş müvafiq mətbu orqanlarında nəşr olunmuş elmi məqalələrində, respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Mədəni irs və mənbəşünalıq” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada hazırlanmışdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq

məqsədlə təqdim edilmiş bu dissertasiya işi giriş, üç fəsil, səkkiz paraqraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işi titullar sahəsi, Giriş (19.492 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil 67.889 şərti işarə (I paraqraf 28 882, II paraqraf 39 007 ş.i.); ikinci fəsil 93.214 şərti işarə (I paraqraf 27 013, II paraqraf 15 549, III paraqraf 50 652 ş.i.); üçüncü fəsil 83.076 şərti işarə (I paraqraf 26 748, II paraqraf 21 809, III paraqraf 34 519 ş.i.)), nəticə (14.429 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 278.100 şərti işarədən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işin tədqiq tarixi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, elmi yeniliyi və metodoloji bazası, elmi və nəzəri əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmış, aporasiyası, həcmi və strukturu müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin I fəslində “**Min bir çərək saat. Tatar nağılları**” abidəsi klassik nəsrə “**Min bir gecə**” əhəmiyyətinin davamı kimi” adlanır və iki paraqraftan ibarətdir. Bu fəsildə ilk olaraq, “Min bir gecə” nağıllarının yarandığı dövrdən bugünədək keçdiyi təkamül yoluna diqqət yetirilmiş, əsərin özünəməxsus struktur xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Eləcə də sözügedən abidənin təsiri ilə yaranan ədəbi nümunələr araşdırılmışdır, onların qısa məzmununa və obrazlar sisteminə toxunulmuşdur.

Birinci fəslin “**Min bir gecə**” əhəmiyyətinin yaranması, təşəkkülü, əsərin janrı xüsusiyyətləri” adlanan ilk paraqrafında sözügedən qədim ərəb ədəbi abidəsinin ərsəyə gəlməsi, formalaşma mərhələləri haqqında məlumat verilir, həmçinin bu nağıllar toplusunun özünəməxsus janrı xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

“Min bir gecə” nağılları haqqında ilkin məlumatlara gərkəmli ərəb tarixçisi əl-Məsudin (ö.956) “مروج الذهب ومعادن الجوهر” (“Qızıl yataqları və cəvahirat mədənləri”) əsərində rast gəlinir. Böyük rus tarixçisi və şərqşünası İsaak Moiseyeviç Filştinski bu mənbədən

götürülmüş aşağıdakı məlumata diqqət çəkir: “Qədim xalqların əfsanələri ilə maraqlanan hər bir alim onların unudulmamaq məqsədilə toplanaraq əsər halına salındığını və fars, hind, yunan dilindən tərcümə edilərək, bizə (yəni ərəblərə-İ.F.) gəlib çatdığını bildirir. Bu qəbil əsərlərdən biri də “Hezar əfsane”dir. Bu ad fars dilindən ərəb dilinə tərcümədə “Əlf xurafa” (“Min nağıl”-İ.F.) mənasını verir. Bizdə isə bu kitabı “Min gecə” adlandırırlar. Burada şah, vəzir, onun qızı və cariyələr Şirazadə və Dinarzadə haqqında danışılır”.¹³

Şərqdə çoxdan tanınan və sevilən “Min bir gecə” 1704-cü ildə məşhur şərqşünas A. Qallan tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilmiş və nəşr olunduqdan sonra bu əsər sahibinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Qallan 12 cilddən ibarət bu tərcümə ilə əsərin ərəb dilində olan orijinalını XVIII əsr fransız ədəbi zövqünə uyğunlaşdırıb bilmişdir. Bundan sonra “Min bir gecə nağılları” dünya şöhrəti qazanmış və onun davamı olaraq tatar, monqol, çin, hind, peru ədəbiyyatına aid olan silsilə əsərlər yaranmağa başlamışdır.¹⁴ Ədəbiyyatşünas Məmmədəğa Sultanov bu haqda yazaraq bildirir: “Bütün tərcümə təhriflərinə baxmayaraq, “Min bir gecə” əsəri istər Şərqdə, istər Qərb ölkələrində və Amerikada çox geniş şöhrət qazanmışdır. Şərq ölkələrində Şahnaməxanlar kimi Əlifləyləxanlar da onu məclislərdə, meydanlarda, çayxanalarda oxuyub (nağıl edib) xalqı əsərin gözəl və maraqlı hekayətləri ilə tanış etmişlər. Avropada və Amerikada bu əsər əsasən yüzrlə təmsil və rəvayətlər yaranmış, müxtəlif kitablar nəşr edilmişdir”.¹⁵

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci paragrafi **“Min bir gecə” təsiri ilə yazılan tərcümə imitasiyaları**” adlanır.

İmitasiya – nəyisə təqlid etmə, yamsılama, təkrarlama deməkdir. Zənnimizcə, “Min bir gecə nağılları” tipində yaranan əsərləri *imitativ əsərlər* hesab etmək olar. Belə ki, haqqında danışılan

¹³ Фильштинский, И.М. История арабской литературы. X-XVIII века / И.М. Фильштинский. – Москва: Наука, – 1991. – с.502.

¹⁴ Жирмунский, В.М., Сигал, Н.А. У истоков европейского романтизма: [Электронный ресурс] / – Ленинград, 1967. – <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/articles-eng/zhirmunsknj-u-istokov-romantizma.htm>

¹⁵ Min bir gecə: [8 cildə] / tərc. ed. İ.Yaqub. – Bakı: Azərnəşr, – c.1. –1973. – s.7

ədəbi nümunələr həm ideya və məzmun cəhətdən, həm də quruluş etibarilə öz sələfinə oxşayır.

Özünəməxsus təhkiyə prinsipi ilə seçilən bu imitativ əsərlər heç də pərakəndə halda deyilmiş nağıllar toplusundan ibarət deyil. Belə ədəbi nümunələrdə nağıllar bir qayda olaraq, hər hansı bir təhkiyəçi tərəfindən şahı və ya şahzadəyə nəql edilir; “Min bir gecə”də Şəhrizad şah Şəhriyar üçün nağıl danışdığı kimi, “Min bir çərək saat”da da Bin Əridun şah Şəmsəddinə, “Min bir gün”də dayə şahzadə Fərruxnaza, “Min bir saat”da Aklahua hökmdar Yaquar Uakaka, “Fars sultanı ilə vəzirlərin hekayəti”ndə vəzirlər şah Hafikinə nağıl danışır.

Bütün bu əsərlərdə danışılan nağıllar məqsədyönlü xarakter daşıyır. Belə ki, təhkiyəçi öz dinləyicisini əyləndirməkdən daha çox, onu mənəvi təlatümdən xilas etmək, çətin vəziyyətdən düzgün çıxış yolunu göstərmək, onun daxili narahatlığını aradan qaldırmağa kömək etmək kimi mühüm məsələləri qarşıya məqsəd qoyur və danışdığı nağıllarda mövzunu məhz bu istiqamətdə inkişaf etdirir.

“Min bir gecə nağılları” timsalında ərsəyə gələn, eyni zamanda araşdırmamızın əsas obyektini təşkil edən ədəbi toplulardan biri “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”dır.¹⁶ Əsər rus oxucusuna elə öz dilində təqdim edilmək üçün 1765-1766-cı illərdə Moskva Universitetinin nəşriyyat evində tərcümə və nəşr edilmişdir. Hazırda bu nadir nüsxələrdən biri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında saxlanılır.

“Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın həqiqi mənşəyi haqqında fikir söyləyə bilmək üçün T.S.Qalletin yaşayıb, fəaliyyət göstərdiyi dövrə nəzər salınmış, o cümlədən, həmin ədibin qələminə məxsus əsərlərə diqqət yetirilmişdir.

İlk öncə qeyd edilməlidir ki, XVIII əsrin əvvəllərində meydana gələn bir neçə “min birlər” Qalletin adı ilə bağlı olub, “Şərq nağılları kolleksiyası” adlanır. 2010-cu ildə F.Perrenin başçılığı altında bir qrup tədqiqatçı T.S.Qalletin adı ilə bağlı olan “Şərq nağılları kolleksiyası”nın əsərlərini üç cildə toplamışdır. F.Perre həmin

¹⁶ Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести (перевод с французского): [в 4 томах]. / – Москва: Императорский Московский Университет, – т.1-4 – 1765. – 859 с.

topluya yazdığı müqəddimədə buraya daxil olan əsərlərin qaynaqlarından söz açaraq, Qalletin müxtəlif ensiklopediya və mənbələrdən bəhrələndiyini bildirir: “*Həqiqətən Qallet kitabxanadakı bütün rəflərə əl atmış, müxtəlif hekayətlərdən, barokko stilində olan romanlardan, elmi ədəbiyyatdan, o cümlədən, Herbelonun “Şərq kitabxanası”ndan və həmmüasirlərinin genişmiqyaslı səyahət təəssüratlarından özü üçün saysız-hesabsız məlumatlar əxz etmişdir*”.¹⁷ Zənnimizcə, J.F.Perre Qalletin “Şərq nağılları kolleksiyası”na aid edilən topluları düzgün qiymətləndirmiş, buradakı gerçəklik və təxəyyülün üzvi sintezini doğru vurğulamışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yuxarıda adı çəkilən fransız şərqşünası Bartelemi Herbelo Molenvilin (1625-1695) fundamental əsəri hesab olunan “Şərq kitabxanası və ya Şərq xalqlarının bütün bilgilərini əhatə edən universal lüğət”i (“Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire Universel Contenant tout ce qui reviewe la connoissance des peuples de l'Orient”)¹⁸ XVII əsr Osmanlı alimi Katib Çələbinin (Hacı Xəlifə) “كشف الظنون” (“Şübhələrin aydınlanması”)¹⁹ bibliografik əsəri əsasında tərtib olunsada, özündə digər çoxsaylı ərəb və türk əlyazma və kompilyasiyalarını da (kompilyasiya – müstəqil tədqiqat aparılmadan, başqa müəlliflərin materialından istifadə yolu ilə yaradılan ədəbi və ya elmi əsər) ehtiva edir. Diqqətə çatdıraq ki, Avropada sufizm və sufilər haqqında ilk məlumat verən alimlərdən biri elə B.Herbelo olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, “Min bir çərək saat” əsərində Azərbaycan (daha doğrusu, Bakı) ilə bağlı təqdim edilən əhvalatda sufilər barəsində də geniş məlumata rast gəlinir.

Əsərin tərcümə, yaxud T.S.Qalletin təxəyyülünün məhsulu olması məsələsinə gəlincə, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövr Fransa ədəbiyyatına siraət etmiş özünəməxsus tərcüməçilik sənəti “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın da formalaşmasında bilavasitə mühüm rol oynamışdır. Bu mənada, çağdaş dövrün avropalı

¹⁷ Thomas-Simon Gueullette, Contes: [in 3 vol.] / Ed. H.Champion. – Paris, – vol.3. – 2010. – p.6

¹⁸ Herbelot, B. Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient / B. Herbelot. –Paris: Parla Compagnie des libraires – 1697. – 1060 p.

¹⁹ 2007 كاتب جلبي كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون الجزء الثاني لبنان

tədqiqatçıları “Min bir gecə”nin xələfləri hesab olunan belə əsərləri “*pseudotranslation*”, yəni “*yalançı tərcümə əsərləri*” adlandırır.²⁰

T.S.Qalletin ərsəyə gətirdiyi “Şərq kolleksiyası”na daxil olan toplular, o cümlədən “Min bir çərək saat”ın əsasında naməlum bir mənbənin dayandığına dair növbəti fikrə “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın ingilis dilində 1897-ci ildə çap olunmuş kitabında rast gəlinir. Kitabın redaktoru L.Smayzer yazdığı ön sözdə Qalletin istifadə etdiyi qaynaqlar barəsində mülahizələr yürütmüş, onların sırasında hazır materialların da olduğunu söyləmişdir: “*Ümumiyyətlə, Qalletin nağıllar toplusu öz təfəkkürünün məhsulu kimi təqdim edilsə də, o həm də tez-tez xalis Şərq nağıl və əfsanələrindən, eyni zamanda Avropa yazıçılarının işlənmiş hazır materiallarından da istifadə edirdi*”.²¹ Göründüyü kimi, “Min bir çərək saat”ın müəllif təxəyyülünün məhsulu deyil, əldə olunmuş materialların əsasında hazırlanmış bir toplu olduğuna işarə edilir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün müddəaları ümumiləşdirərək söyləmək olar ki, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın əsasında dövrün real ensiklopedik məlumatları ilə yanaşı, bəlkə də hələ elmə izhar olmayan məlum bir türk əlyazması dayanır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Min bir çərək saat. Tatar nağılları” əsərinin quruluş prinsipləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri və tekstoloji özünəməxsusluqları**” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir.

İkinci fəslin **“Min bir çərək saat. Tatar nağılları” abidəsinin quruluş prinsipləri və əənəvi “Min bir gecə”lərdən fərqli xüsusiyyətləri**” adlanan ilk paragrafında tədqiq olunan əsərin strukturu və səciyyəvi cəhətləri araşdırılır.

“Min bir gecə” üslubunda yaranan əsərlər özünəməxsus bədii strukturu ilə səciyyələnir. Nağıl janrında meydana gəlmiş digər ədəbi nümunələrdən fərqli olaraq, “min birlər” xüsusi quruluş prinsiplərinə malik olur. Məzmun etibarilə, rəngarəng nağıllardan ibarət olan hər bir əsər, quruluş nöqtəyi-nəzərindən sabit daxili struktur vasitəsilə

²⁰ Raleigh, T. The Thousand and First Author: Thomas-Simon Gueullette’s Repeating Fictions // – The Canadian Review of Comparative Literature, – 2019. vol.44, №4 (2017), – p. 701-717

²¹ The thousand and one quarters of an hour (Tartarian tales) / ed. L.C. Smithers . – London: Ed. de luxe, –1897. – p.6

tənzimlənir. Həmin nöqteyi-nəzərdən “Min bir gecə”nin strukturundan doğan zərurət əsasında “min birlər”i təşkil edən bütün hekayətlər çərçivə nağıl vasitəsilə haşiyələnir. Bu mənada “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda yer alan bütün əhvalatlar “Şəmsəddin haqqında rəvayət” adlı əsas çərçivə nağıl daxilində təhkiyə olunur.

Burada həkim Əbu Bəkrin oğlu Bin Əridun hökmdar Şəmsəddinə müxtəlif əhvalatlar söyləyir. Bu əhvalatlar öz xronometrajına görə qısa – on beş dəqiqəlik (çərək saat) olduğu üçün əsər də “Min bir çərək saat” adlanır.²² Bin Əridunun dili ilə nəql edilən nağıllara sərf olunan vaxt, ümumilikdə yetmiş dörd çərək saat olsa da, əsər təmsil etdiyi ədəbi nümunə ənənəsinə sadıq qalaraq, “Min bir çərək saat” adlanır.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“Min bir çərək saat. Tatar nağılları” abidəsinin fransızcasına tekstoloji baxış və əsərin ruscaya tərcüməsi**” adlanır.

Ümumtürk folklor ənənələrini, o cümlədən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı motivlərini özündə ehtiva edən “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” XVIII əsr Avropa ədəbi mühitində intişar tapan yeni şərqsayağı dəbin tələbləri çərçivəsində meydana gəlmişdir. Bu dövrdə Avropada tərcümə işləri geniş vüsət aldığı üçün Şərq mədəniyyətinə mənsub bir sıra əsərlər, mənbələr fransız və ingilis dillərinə çevrilməyə başlanır. Şərqsünas, yazıçı Antuan Qallanın 1704-1717-ci illər ərzində “Min bir gecə nağılları”nı fransız dilinə tərcümə etməsilə vüsət alan məhz bu proses nəticəsində tərcümə imitasiyaları, o cümlədən “Min bir çərək saat” yaranır. Əsərin üzərində çalışdığımız fransız nüsxəsi müxtəlif illərdə nəşr olunan dörd cildəndən ibarətdir.

İsimləri bizə məlum olmayan tərcüməçilər tərəfindən fransız dilindən rus dilinə çevrilmiş “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” 1765-ci ildə Moskva Çar Universitetinin mətbəəsində nəşr olunmuşdur.

Əsərin tərcümə səbəbi həmin dövrün ictimai-siyasi, ədəbi mühiti ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu mənada, üzərində çalışdığımız həmin nadir nüsxənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini düzgün dəyərləndirmək

²² Sadıqova, R. “Min bir çərək saat” türk ədəbi abidəsi // – Bakı: Gənc Tədqiqatçı, – 2021. №2 (VII). – s.176-182.

üçün onun tərcümə olunduğu mühit və dövrün xarakterik cəhətləri ikinci paraqrafda geniş izlənilir.

Ümumiyyətlə, müqayisəli-tekstoloji təhlil zamanı “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın fransızca və rusca variantları arasında müəyyən fərqlərin olduğu nəzərə çarpır. Bunu daha çox təhkiyə olunan hekayətlərin sayında və izah üçün təqdim olunan haşiyələrin sabitsizliyində görmək mümkündür. Belə ki, əsərin əlimizdə olan 1737-ci ilə aid fransız dilindəki faksimile variantında²³ 89 çərək saat göstərildiyi halda, 1765-ci ildə nəşr olunmuş rusca tərcümə variantında²⁴ onların sayı 74-dür. Üzərində çalışdığımız 1737-ci ilə aid fransızca mətbu nüsxədə rusca tərcümə variantında (1765) olduğu kimi sonuncu çərək saatın nömrəsi 74 olsa da, bildirmək lazımdır ki, əsərin rusca variantında bəzi parçalar (çərək saatlar) ixtisara salınmışdır. Zənnimizcə, müxtəlif illərdə çap olunmuş həmin mətbu variantların məzmunu gələcəkdə “Min bir çərək saat. Tatar nağıllarının” mətnşünaslıq baxımından daha dərin tədqiqinə yol açaraq, sözügedən əsərin tam mətninin bərpasına gətirib çıxara bilər.

İkinci fəslin üçüncü paraqrafı **“Min bir çərək saat. Tatar nağılları” əsərində təhkiyə prinsipləri, nəsr poetikası və nağıl estetikasının qarşılıqlı vəhdəti**” adlanır. Bu paraqrafda “Min bir gecə” ənənəsindən qaynaqlanan və digər “min birlər”ə, o cümlədən “Min bir çərək saat”a da siraət edən təhkiyə prinsiplərindən, üzərində çalışdığımız əsərdə özünü büruzə verən nağıl və hekayənin incə sərhədlərindən söz açılır.

Özünəməxsus təhkiyə prinsipləri ilə fərqlənən “Min bir gecə” və onun təmsalında yaranan tərcümə imitasiyalarında mütləq şəkildə “görünən” təhkiyəçi olmalı, nağıllar bu və ya digər bir şəxsin dilindən nəql edilməlidir. “Min bir gecə”də Şəhrizad, “Min bir gün”də Fərruxnazın dayəsi, “Min bir çərək saat”da həkim Əbubəkrin oğlu, “Min bir saat”da Günəş məbədinin qızı Aklahua, “Fars sultanı ilə vəzirlərin hekayəti”ndə isə şahın öz vəzirləri təhkiyəçi rolunda çıxış

²³ Les Mille et un Quart-d'Heure. Contes Tartares: [4 tome] / – Utrecht, – vol.4. – 1737. – 200 p.

²⁴ Тысяча и одна четверть часа. Татарские повести (перевод с французского): [в 4 томах] / – Москва: Императорский Московский Университет, – т.4. – 1765. – 621-859 с.

edir. Belə olduqda yuxarıda adları çəkilən obrazların təhkiyəçi kimi təqdim edilməsi müəllif surətinə ehtiyacı aradan qaldırır və təhkiyənin subyektiv səciyyə almasına zəmin yaradır.²⁵ “Min bir çərək saat”da isə bu funksiyanı əsərin əsas təhkiyəçisi rolunu oynayan Bin Əridun yerinə yetirir və onun nağılları danışmağa başlaması əsərdə çıxış nöqtəsi hesab olunur. Məhz bundan sonra bir-birinin adınca müxtəlif məzmunlu ibrətamiz nağıllar nəql edilməyə başlanır. Əsərin “Min bir çərək saat” adlanmasına baxmayaraq, təhkiyəçinin öz nağıllarını danışib bitirməsinə 74 çərək saat kifayət edir. İbrətamiz məzmunlu bu nağılları şaha çatdırmaq üçün təhkiyəçiyə hər gün 15 dəqiqə (çərək saat) müddətində icazə verilir. Məhz bu səbəbdən əsər “Min bir çərək saat” adlanır.

Bununla bərabər, ikinci fəslin üçüncü paragrafında nağıla təkcə ədəbi janr kimi deyil, həm də Psixologiya elmi nöqtəyi-nəzərindən müasir psixoloji müalicə üsullarından biri kimi yanaşılır, onun multidisiplinar anlamda əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Burada bildirilir ki, nağılların vəzifəsi təkcə sadə məişət vərdişlərinə yiyələndirmək, ətraf-almə sevgi aşılamaq, fantaziyanı inkişaf etdirmək, zəngin söz ehtiyatı yaratmaqdan ibarət deyil. Nağıllar həm də qorxuları məğlub etməyə, insanın fərdi keyfiyyətlərini dərk etməyə, xoşagəlməz hadisələrin qarşısını almağa, həyatı çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə yardımçı olur. “Min bir gecə” nağılları və onun imitativ variantları olan “min birlər” bu konsepsiyayı bariz şəkildə özündə əks etdirir. Nağıl janrının məşhur tədqiqatçılarından biri olan psixoterapevt Dmitriy Yuryeviç Sokolov özünün “Сказки и сказкотерапия” (“Nağıl və nağıl terapiyası”) əsərində qeyd edir ki, *“nağılın necə yaranması deyil, onun müasir insanın psixologiyasına birbaşa təsir edə biləcək amillərin, o cümlədən, heç bir dinlə bağlı olmayan mifləri, şifrələnmiş ayınləri və tarixi hadisələri özündə ehtiva edib-etməməsi məsələsi tədqiqatçını daha çox maraqlandırmalıdır”*.²⁶

Folklorun epik növünə daxil olan nağıllar təkcə özünün təsir gücü, estetik mahiyyəti ilə deyil, həm də poetik fiqurların, bədii ifadə

²⁵ Əmrahoğlu, A. Epik sözün bədii gücü / A.Əmrahoğlu. – Bakı: Elm, –2000. – s.77.

²⁶ Соколов, Д. Сказки и сказкотерапия / Д. Соколов. – Москва: Институт психотерапии, –2005. – с.17.

vasitələrinin zənginliyi cəhətdən diqqəti cəlb edir. Folklorşünas alim Ramazan Qafarlının fikrincə, zamanın sınağından çıxmış nağıl janrı bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi baxımından yüksək səviyyədə dayanır: “*Şifahi epik ənənənin zirvəsi sayılan nağıllar bədii cəhətdən kamilliyi ilə seçilir. Geniş xalq kütlələri əsrlər boyu yaddaşdan-yaddaşa ötürə-ötürə bu nümunələri zamanın sınaqlarından çıxarmış, yalnız ideya və məzmunca deyil, forma, dil və bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi cəhətdən yüksək səviyyəyə qaldırmış, spesifik süjetqurma ənənəsini yaratmışdır*”.²⁷ Türk-tatar ədəbiyyatından bəhrələnərək, ərsəyə gələn “Min bir çərək saat” nağıl janrının xarakterik cəhətlərini, poetik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə, forma-struktur komponentləri və kompozisiya özəllikləri baxımından bu qədim ədəbi nümunənin ən parlaq örnəklərindən hesab edilə bilər.

Dissertasiyanın sonuncu – üçüncü fəslı “**Min bir çərək saat. Tatar nağılları**” abidəsinin obrazlar sistemi, bədii xüsusiyyətləri və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səsləşmələr” adlanır. Üç paraqrafdan ibarət olan bu fəsildə “Min bir çərək saat”ın qəhrəmanlar şəbəkəsi və əsərdəki hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar nəzərdən keçirilir, sözügedən ədəbi nümunədə antroponim və toponimlərin dinamikasından danışılır. Eləcə də “Min bir çərək saat” ilə digər Şərqlı nağıllarından gələn müxtəlif süjet və obrazlar arasındakı ortaqlıq və fərqlı cəhətlər araşdırılır. Bu fəsil həmçinin “Min bir çərək saat” ədəbi abidəsinin özündə ehtiva etdiyi bir sıra Azərbaycan realıqlarının üzə çıxarılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Üçüncü fəslin ilk paraqrafı “**Min bir çərək saat. Tatar nağılları**” abidəsində hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar və qəhrəmanlar şəbəkəsi” adlanır. Burada həmçinin əsərdə rast gəlinən onomastik vahidlər də nəzərdən keçirilmişdir.

“Min bir çərək saat” türk-tatar nağıllarında əks olunmuş kişilı obrazları, əsasən, cəsur, igid, qorxmaz, hazır cavab, səxavətli insan surətləri kimi xarakterizə edilir. Bu xüsusiyyətlər türk cəmiyyətində əsas idarəedici mövqeyə malik olan kişiləri tərənnüm etmək baxımından olduqla səciyyəvidir. Belə ki, əsərdəki obrazlar türk

²⁷ Qafarlı, R. Mif və nağıl (epik ənənədə janrlararası əlaqlə) / M.Qafarlı. –Bakı, – 1999. – s.101-102.

etnosunun ümumiləşmiş xarakterik cəhətlərini özündə daşıyır. “Min bir çərək saat”da obrazlar xəyal gücünün bəhrəsi olsa da, onların kökündə uzun zaman ərzində formalaşmış daşlaşmış insani keyfiyyətlər dayanır. Şəmsəddin, Faruk, Şərəfəddin, Uçım Oxantey, Aben Azər kimi obrazlar öz nəcib xüsusiyyətləri və ağılı ilə seçilir.

“Min bir çərək saat”da qəhrəmanlar şəbəkəsinin əsas hissələrindən birini qadın obrazları təşkil edir və bu qadın obrazları “Min bir gecə”dəki qadın surətlərindən nəzərəcarpacaq şəkildə fərqlənir. Bu qədim ərəb abidəsində öz əksini tapmış qadın obrazlarının əsas xarakterik cəhətlərindən biri xəyanətdirsə, “Min bir çərək saat” türk-tatar nağıllarında qadın qəhrəmanlarının başlıca xüsusiyyəti sədaqətdir. Diqqəti cəlb edən ziddiyyətli, eyni zamanda maraqlı məqamlardan biri də budur ki, min bir gecə ərzində qadının dili ilə təhkiyə edilən əksər əhvalatlarda qadınlar yüngül əxlaqlı, xəyanətkar kimi təsvir olunduğu halda, “Min bir çərək saatda” kişi tərəfindən nəql olunan rəvayətlərdə onlar ərinə, ailəsinə sadıq, cəsur, iti ağla malik xanımlar kimi təqdim edilmişdir.

“Min bir gecə” ənənəsinə müvafiq olaraq, “Min bir çərək saat” da mifik obrazlar və fəvqəltəbii qüvvələrdən xali deyil. Bu xariqüladə varlıqlar, xeyirxah və zalım ruhlar, cinlər və ifritlər ya qəhrəmanlara kömək edir, ya da onların yolunda bir sıra maneələr törədir. Beləliklə, əsərin gedişatını daha da hərəkətləndirirlər.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı **“Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda Şərq nağıllarından gələn süjetlər, obrazlar və poetik sistem əlamətləri**” adlanır.

“Min bir çərək saat” mənsub olduğu janrın tələblərinə uyğun olaraq, forma və məzmun etibarilə, təkcə “Min bir gecə” ilə deyil, həm də digər klassik ərəb nəsr nümunələri ilə səsleşir. Burada nəql edilən hekayətlər klassik ərəb ədəbiyyatının qədim janrlarından olan sirələri xatırladır.

“Min bir gecə”dən gələn mövzu ahəngdarlığı “Min bir çərək saat”ın da məzmun keyfiyyətini müəyyənləşdirmişdir. Bu mənada birinci əsərdə rast gəlinən müxtəlif mövzular türk-tatar nağıllarında da əks olunmuş, sələfini təkrarlamadan, lakin onu xatırladan bir şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

Haqqında danışılan əsərdə mövzular nə qədər rəngarəng olsa

da, əsas yeri məhəbbət mövzusu təşkil edir. “Min bir gecə”də olduğu kimi, burada da əksər qəhrəmanlar uzaq ölkədən olan qıza vurulur, ona qovuşmaq üçün çoxsaylı maneələri dəf edir, macərələr yaşayır, çətinliklərə sinə gəlir, sonda öz sevgilisinə qovuşur, onunla evlənir. “Min bir gecə”də öz əksini tapan “Ərdəşir və Həyat ən-Nufus haqqında hekayət”, “İbrahim və Cəmilə haqqında hekayət”, “Əlişarla Zümrüdün əhvalatı” – “Min bir çərək saat”dakı “Şəmsəddin və Zəbd əl-Qatonun əhvalatı”, “Hörmüz hökmdarının oğlu Şərəfəddin və Tülüfan şahzadəsi Gülhindi haqqında hekayət”, “Çin şahzadəsi Uçim Oxantey haqqında əhvalat” ilə paralellik təşkil edir.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafını təşkil edən **“Min bir çərək saat” əsərində Azərbaycan reallıqları və əsərin bədii interpretasiyası** mövzusu dissertasiya boyu izlənən əsas istiqamət olsa da, bu paraqrafta daha ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1714-cü ildə, odövrkü fransız ədəbi ənənələri çərçivəsində meydana gələn “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” Azərbaycan tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, təbii sərvətləri və bir sıra digər Azərbaycan reallıqları ilə bağlı müxtəlif məlumatları özündə ehtiva edir. “Min bir çərək saat” müxtəlif məzmunlu hekayətlər toplusu olsa da, əsərin fransız və rus variantlarında Azərbaycan tarixi və coğrafiyası ilə bağlı real məlumatlar da yer almaqdadır. Əsərdə Dəməvənd, Bakı, Şirvan, Gəncə, Dərbənd kimi qədim Azərbaycan torpaqlarının adı çəkilir, kontekst daxilində onlar haqqında bu və ya digər dərəcədə real məlumatlar verilir. Əsər boyu adları çəkilən və Avropa oxucusuna məlum olmayan həmin Azərbaycan tarixi məkanları haqqında izahlar, yəni haşiyələr isə həmin dövr üçün etibarlı qaynaq sayılan ensiklopediyalardan əxz edilmişdir. Düşünürük ki, kökündə naməlum türk mənbəsi dayanan “Min bir çərək saat”da zikr edilmiş türk məskənlərinin adlarına rast gəldikcə, bu toplunu ərsəyə gətirən Qallet şərh üçün müxtəlif ensiklopediyalara, o cümlədən məşhur şərqşünas Herbelo Barteleminin “Şərq kitabxanası”na müraciət etmişdir. Yeri gəlmişkən bildirək ki, H.Bartelemi özünün “Şərq kitabxanası”nda Təbriz haqqında məlumat verərkən, onun həmin dövrdə Azərbaycanın (Midiyanın) mərkəzi şəhəri olmasını

bildirir.²⁸ Bu ensiklopediyada dörd dəfə adı çəkilən Bakı isə Şirvanın mərkəzi kimi təqdim olunur.

“Min bir çərək saat”da Azərbaycan tarixi ilə səsleşən digər bir məqam əsərdəki baş qəhrəman obrazının təhlili baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, “Min bir çərək saat”ın əsas haşiyə nağılını təşkil edən “Şəmsəddin haqqında rəvayət”dəki əsas obrazın öz adını məhz Atabəy hökmdarı Şəmsəddindən aldığı qənaətdəyik. Belə ki, əsərdəki hökmdar surəti ilə real Şəmsəddin arasında bir sıra paralellər diqqəti cəlb edir. Bunu xüsusilə, dövləti müdrik idarə etmələrində və hər ikisinin xanımına olan zərif münasibətində izləmək mümkündür. Tarixdən məlum olduğu üzrə, Şəmsəddin Eldəniz xanımı Möminə Xatunun vəfatından sonra onun şərəfinə möhtəşəm türbə tikilməsini əmr etmişdi. Bu sənət nümunəsi müsəlman Şərq aləmində qadın üçün inşa edilən nadir tikililərdən hesab olunur. Həyat yoldaşına belə ali dəyər verilməsi “Min bir çərək saat”da da öz əksini tapmışdır. Əsərdə Şəmsəddin arvadı Zəbd əl-Qatonla səfərdə olarkən xanımı qəfil dünyasını dəyişir. Öz yarını dərin məhəbbətlə sevən xan onu tabuta qoydurur, üzərini isə bahalı daş-qaş, nadir ləl-cəvahiratla bəzətdirir. Beləliklə, hər iki hökmdarın öz xatununa olan sevgi və sayğısının özünəməxsus yolla ifadə olunduğunu görmək və bu nöqtədə onların qadına münasibətindəki uyğunluğu müşahidə etmək mümkündür.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Min bir çərək saat”da Atabəy adına rast gəlməklə yanaşı (söhbətin məhz hansı Atabəydən getdiyi məlum deyildir), həm də onun qüdrətinə işarə edən bir səhnənin şahidi oluruq; “Çin şahzadəsi Uçim-Oxantey haqqında hekayət”də Kufə hökmdarının Atabəy şərəfinə pələng döyüşü təşkil etdiyi ifadə olunur.²⁹ Yalnız Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan atabəylik konsepsiyasının “Min bir çərək saat”da xatırlanması, eləcə də Atabəyin qüdrətinə işarə olunması, zənnimizcə, əsərin kökündə dayanan türk mənbəsinə və bu mənbənin Azərbaycanla bağlılığına

²⁸ Herbelot, B. Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient / B. Herbelot. – Paris: Parla Compagnie des libraires – 1697. – 1060 p.

²⁹ Les Mille et un Quart-d'Heure. Contes T artares: [4 tome] / – Paris, – T.2. – 1730. – p.27.

dələlət edən növbəti bir əlamət kimi qəbul oluna bilər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, apardığımız tədqiqat nəticəsində üzə çıxarılan mühüm məqamlardan biri də “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın klassik Azərbaycan ədəbiyyatının incilərindən hesab olunan, Azərbaycan Atabəylərinin (1136-1225) sarayında xidmət etmiş şair və nasir Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad tərəfindən qələmə alınmış “Munisnamə”³⁰ ilə yaxından səsələşməsi məsələsidir. Müəllifin didaktik üslubda yazdığı “Munisnamə” ilə üzərində çalışdığımız əsər arasında bir sıra ortaq məqamlara rast gəlinir. Əbubəkr əl-Ustadın bu toplusunda da tarixi, coğrafi, etnik və mədəni məkanları əks etdirən hekayətlər vardır ki, bu məkanlar arasında Gəncə, Naxçıvan, Dəməvənd kimi toponimlər diqqəti cəlb edir.³¹

Əsərdə Azərbaycan tarixinə xas coğrafi adlarla yanaşı, türk ədəbi qanunlarını təcəssüm etdirən bir sıra məqamlara rast gəlinir. Burada şifahi xalq ədəbiyyatı müstəvisində araşdırılmağa layiq bir neçə obraz vardır ki, həmin obrazlar folklorumuzda onlara paralel olan surətlər ilə yaxından səsələnir. Eləcə də müxtəlif kult və poetik məqamlarla bağlı məsələlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ortaq cəhətlər diqqəti cəlb edir. Belə obrazlardan Təpəgöz, xeyrixah ruh Jeonqanın təmsalında verilən Xıdır Nəbi surətləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

Eləcə də Azərbaycan nağıl və dastanlarında ifadə olunan bir sıra ənənəvi formul və vasitələrə “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda rast gəlmək mümkündür. Şifahi xalq ədəbiyyatının bu qədim epik janrlarında qız və ya oğlanın öz sevgilisini seçmək, onun haqqında əvvəlcədən xəbər tutmaq ilə bağlı olan motiv burada aydın şəkildə özünü büruzə verir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, əsrarəngiz ərəb nağıllarında yer alan ecazkar Şərq haqqında maraqlı hekayətlər Azərbaycan oxucusunun zövqünü oxşasa da, onun əsrlər boyu formalaşmış ədəbi ruhuna yaddır. “Min bir çərək saat” isə öz didaktik rəvayətləri, bu rəvayətlərdə məsələnin qoyuluşu, sosial münasibətlərin təqdimi cəhətdən Azərbaycan nağıl və dastanlarının fikir-qayəsi ilə yaxından

³⁰ Ал-Устад Абу-Бақр ибн Хосров. Мунис-наме / Перевод и примечания Р.М.Алиева. –Баку: Язычы – 1991. – 584 с.

³¹ Rzayeva, R. Munisnamə / R.Rzayeva. – Bakı: Papirus NP, – 2016. – s.35.

səsləşir. Bir çox türk dastanlarında, nağıllarında, o cümlədən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində olduğu kimi, “Min bir çərək saat”dakı qadın surətləri də güclü təsiredici qüvvəyə, möhkəm xarakterə sahibdir. Onlar həm etibarlı dost, həm sadıq həyat yoldaşı, həm ağıllı məsləhətçi, həm də öz abır-həyasını qorumağı bacaran ismətli xanımlardır. Qadın obrazlarının belə xarakterizə olunması əsəri “Min bir gecə”dən fərqləndirən və onu türk folkloruna yaxınlaşdıran vacib xüsusiyyətlərdəndir. Qadınların, əsasən, məkrli, xəyanətkar, ikiüzlü kimi təqdim edildiyi “Min bir gecə” nağıllarından fərqli olaraq, burada xanım obrazları türk cəmiyyətinin təməl ehkamlarına xarakterik bir şəkildə təqdim edilmişdir ki, bunun da kökündə qadını daim yüksək qiymətləndirən türk məfkurəsi, türk təfəkkürü dayanır.

“Min bir çərək saat” ədəbi abidəsi və Azərbaycan reallıqları” adlı dissertasiya işindən əldə olunan elmi **nəticələr** aşağıdakılardır:

- “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” “Min bir gecə” əsasında yaranmış tərcümə imitasiyasıdır;³²

- “Min bir çərək saat”ın ümumi etnopoetikasi, qədim türk təfəkkür tərzini özündə aydın şəkildə yansıtməsi, eləcə də bir çox alimlərin gəldiyi ortaq qənaətlər, bu ədəbi abidənin kökündə naməlum türk yazılı mənbəsinin dayandığına dəlalat edir;

- “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri, xüsusən, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə”³³ əsəri ilə yaxından səsləşir;

- Sələfindən fərqli olaraq, “Min bir çərək saat” didaktik məzmunlu nağıllarla zəngindir, xüsusən, ata-oğul, ər-arvad münasibətləri burada daha qabarıq təsvir olunmuşdur ki, bu da onu “Min bir gecə”dən əsaslı şəkildə fərqləndirir. Sosial münasibətlərin ailə fonunda inkişaf etməsi Azərbaycan folkloruna yaxın, parlaq motivlərdən hesab olunur və bu istiqamətdə “Min bir çərək saat” ilə Azərbaycan ədəbi nümunələri arasındakı bənzərlik aydın nəzərə

³² Sadıqova, R. “Min bir gecə”nin işıqlı səhəri. “Min bir çərək saat” // “Modern Science and Technology Innovations” onlayn keçirilən beynəlxalq konfransın materialı, – İsveç: – 25 iyul, – 2020. – s.102-107.

³³ Ал-Устад Абу-Бакр ибн Хосров. Мунис-наме. Перевод и примечания Р.М.Алиева. –Бакү: Язычы – 1991. – 584 с.

çarpır;³⁴

• “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”ndakı qadın obrazları türk cəmiyyətinə xas müdrik, ismətli, döyüşkən xanımların prototipidir və bu obrazlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı qadın surətləri ilə yaxından səsləşir;³⁵

• “Min bir çərək saat”da Azərbaycan nağıl və dastanlarına xas ənənəvi formul və vasitələrə rast gəlinir. Bu, qız və ya oğlanın öz sevgilisini seçmək, onun haqqında şəkil vasitəsilə xəbər tutmaq, bədheybətın günəşi təmsil edən gözəl qızı qaçırtması və s. kimi nümunələrin timsalında aydın görünür;³⁶

• “Min bir çərək saat”da baş qəhrəmanların himayədarı, xilaskar və xeyirxah ruh Jeonqa, Azərbaycan və digər türk xalqları ədəbiyyatına xas olan dini-mifoloji köməkçi personaj - Xıdır nəbi surəti ilə paralellik təşkil edir;

• Türk mifologiyasında geniş yayılmış div surətlərindən biri hesab olunan Təpəgöz “Min bir çərək saat” əsərinin yaddaqalan surətlərindən olub, əski türk fantaziyasına xas süjet çərçivəsində təqdim olunur.³⁷

• “Min bir çərək saat” Azərbaycan tarixi və coğrafiyası ilə bağlı bir sıra real məlumatları ehtiva edir.³⁸

³⁴ Sadıqova, R. “Min bir çərək saat” türk ədəbi abidəsi və “Min bir gecə” ənənəsi // – Gənc Tədqiqatçı, – 2021. №2 (VII). – s.176-182.

³⁵ Sadigova R. The system of images of “One thousand and one quarter of an hour” resonant with epic “The book of Grandfather Gorgud” // “6th international Dede Korkut conference of Turkish culture, history and literature”, – Guba, Azerbaijan: – July 20-21, – 2023, – p. 274-275.

³⁶ Sadıqova, R.İ. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda proza poetikasının inikası // – Bakı: Elmi əsərlər, Bakı Qızlar Universiteti, – 2022. c.13, №2, – s.42-45.

³⁷ Sadıqova, R.İ. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” ilə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında paralellər // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXV respublika elmi konfransı (NASCO XXV), – Bakı: – 23-24 noyabr, – 2022, – s.136-139

³⁸ Sadıqova, R.İ. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının izləri // Bakı: Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, – 2023. №27, – s. 26-38.

**Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi
məqalə və tezislərində əks olunmuşdur:**

1. Ömər Xəyyam rübailərində və “Min bir çərək saat” abidəsində qadına münasibətin inikası // “Xalqları qovuşduran Xəyyam sözü” beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 15-16 noyabr, – 2018, – s.136-138.
2. “Min bir gecə nağılları”nın müxtəlif ədəbiyyatlarda təcəssümü // Mədəniyyətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu beynəlxalq elmi konfransın materialları, – SDU: – 04-05 dekabr, – 2018, – s.130-132.
3. “Min bir gecə” nağıllarının müxtəlif ədəbiyyatlarda təzahürü // – Bakı: Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. №2, – s.323-328.
4. Nağılın insan şüurunda uzunəsrlik hökmranlığı // – Bakı: Risalə, –2019. №16, – s. 89-94.
5. Bədii ədəbiyyatın tibbi vəzifəsi. “Əlfiyyə və Şəlfiyyə”// – Bakı: Risalə, – 2019. №2 (17), – s.117-124.
6. Təhkiyə sənəti. “Min bir çərək saat” əsərində təhkiyə prinsipləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №10, – s.317-324.
7. “Min bir çərək saat” əsərinin fransız və rus mətnləri // – Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2020. №1(10), – s.34-41.
8. Nağılın insan psixologiyasında uzunəsrlik hökmranlığı // Gənc Alim və Mütəxəssislərin İkinci Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: – 03-06 mart, – 2020, – s. 463-465.
9. “Min bir gecə”nin işıqlı səhəri. “Min bir çərək saat” // “Modern Science and Technology Innovations” onlayn keçirilən beynəlxalq konfransın materialı, – İsveç: – 25 iyul, – 2020. – s.102-107.
10. “Min bir çərək saat” türk ədəbi abidəsi // – Gənc Tədqiqatçı, – 2021. №2 (VII). – s.176-182.
11. The healing power of the artistic word: “Alfiyya and Shalfiyya” // – Одеса: Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, – 2021. т. 32 (71), №3, – р. 165-170.
12. Nizami “Xəmsə”sini bəzəyən min bir qaş // “Nizami Gencevi

- uluslararası sosial və eğitim bilimleri kongresi”, – Bursa: – 25-29 iyul, – 2021, – s.103-112.
13. “Min bir çərək saat” türk-tatar nağıllarında təhkiyə məsələsi // Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyinə həsr edilən Respublika Gənclər Konfransının materialları, – Bakı: – 07 oktyabr, – 2021, – s. 120-122.
 14. Nizami xəzinəsinin “Min bir qaşı” // “Nizami Gəncəvi və Şərq ədəbiyyatları: ədəbi təsirin həddləri” beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 08 oktyabr, – 2021, – s.143-145.
 15. “Min bir gecə nağılları” Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ədəbi qaynaqlarından biri kimi // “Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin Şərq, Qərb ədəbi əlaqələrində yeri və yaratdığı yeni istiqamətlər” beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 25-27 noyabr, – 2021, – s.37-39.
 16. Sadıqova, R. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda proza poetikasının inikası // – Bakı: BQU-nun Elmi əsərləri, – 2022. c.13, №2 (50), – s.42-45.
 17. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” ilə Azərbaycan ədəbiyyatı arasında paralellər // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXV respublika elmi konfransı, – Bakı: – 23-24 noyabr, – 2022, – s.136-139.
 18. “Min bir gecə” nağıllarının Azərbaycan ədəbiyyatında təzahürü // “Azerbaijani Oriental Studies in the context of East-West Scientific-Cultural and Socio-Political dialogue” International Conference, – BDU: – 14-15 dekabr, – 2022, – s. 313-314.
 19. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə səsleşən “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın obrazlar sistemi // 6th International Dede Korkut Conference of Turkish Culture, History and Literature, – Guba: –July 20-21, –2023, – p.274-275.
 20. Sadıqova, R.İ. “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının izləri // Bakı: Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, – 2023. №27, – s. 26-38.
 21. Sadıqova, R.I. “Azerbaijani Realities Manifested in “One Thousand and A Quarter of An Hour. Tatar Tales” // – Polonia: Scientific Journal of Polonia University, – 2023. № 61(2023)6, – p.115-122.

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 sentyabr 2024-cü il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001. Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 53.
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi.

Dissertasiya ilə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 01 avqust 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 26.07.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 36784

Tiraj: 100